

Галина Берегова

ГІЛОЗОЇЗМ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ФІЛОСОФІЇ НОВОГО ЧАСУ

Статтю присвячено гілозоїзму – давньому філософському вченню про загальну одухотвореність природи та виявленню його ідей у європейській філософії XVI–XVIII ст. У роботі розглянуто розвиток гілозоїстичних ідей як матеріалістичного розуміння світу в межах натурфілософії, метафізики та пантеїзму Нового часу.

Ключові слова: *гілозоїзм, матеріалістичне розуміння світу, метафізика, натурфілософія, пантеїзм, субстанція.*

Актуальність звернення до гілозоїзму як філософського вчення про загальну одухотвореність природи визначається змінами у моральному статусі сучасної особистості й потребою піднесення рівня духовної культури людства. Гілозоїзм – учення давнє, що бере свої витоки від ранніх форм анімізму, знаходить найсуттєвіше виявлення в античні часи (представники мілетської школи натурфілософів Фалес, Анаксимандр, Анаксимен), надалі стає відомим у межах натурфілософських учень і панпсихізму (Геракліт, Демокрит, Аристотель, Зенон, Хрисип та інші). Попередня до Нового часу епоха Середньовіччя виявилася бідною порівняно з античним періодом на гілозоїстичні ідеї. Якщо античність не знала трансцендентного (потойбічного) Бога, то філософи ж середньовічної епохи по-іншому мислили і світ, і Бога: Бог творить світ з нічого, він абсолютно перший, істинне буття. Природа як творіння Бога втрачає свою самоцінність, вона постає лише символом чи знаком божественної премудрості, адресованої людині. Разом зі зміною теоцентричної парадигми філософії на антропоцентричну з її гуманістичними векторами гілозоїзм набуває специфічного спрямування в ученнях ренесансних натурфілософів Б. Телезіо, Дж. Бруно та ін., гілозоїстичні ідеї можна помітити у неоплатоніка М. Кузанського, лікаря Т. Парацельса, натурфілософа й теософа-містика Я. Гельмонта та інших. У філософствуванні того часу гілозоїзм під впливом концепцій античних мислителів використовується як аргумент для обґрунтування єдності людини з її свідомістю та природою.

Нову епоху в розвитку філософії відкриває XVII ст., коли європейська філософія починає розвиватися в діалозі з різними науками й у зв'язку зі змінами у соціально-економічному житті (буржуазні революції, поява мануфактурного виробництва, розквіт торгівлі і т. п.). Здійснювався переворот і в духовному та культурному житті, що виявився, зокрема, у зростанні об'єктивної потреби у розвитку природознавства. Орієнтування на природознавство вело до зміни співвідношення філософських знань і знань про природу. Панівним філософським напрямом став матеріалізм. І, закономірно, філософія Нового часу сприяла подальшому розвитку матеріалістичного світорозуміння.

Поява гілозоїзму в Новий час пов'язана з пошуками відповіді на питання про підґрунтя та передумови становлення чутливості у живих істот і мислення, свідомості у людини. У процесі цього пошуку сформувалася метафізика (грец. *meta* – після і *phesike* – природа) як уможливлення вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу. Основним поняттям метафізики XVII ст. є субстанція, що визначає все суще, лежить в основі сущого, породжує його. І якщо у середньовічній філософії єдиною субстанцією визнавався Бог, то у Новий час почали вважати субстанцією природу. Принцип інерції (І. Ньютон), закон збереження імпульсу (Р. Декарт), збереження речовини (А. Лавуазьє) відкрили можливість природу розглядати з позиції збереження, незнищенності [15].

У пізнанні світу й природи у філософствуванні Нового часу визначальними і протилежними напрямками були емпіризм з його чуттєвим досвідом як основою пізнання і раціоналізм, що визнає центральну роль розуму у пізнанні. Засновником раціоналізму є французький філософ, математик, фізик, фізіолог Рене Декарт (1596–1650). В основі його філософії – дуалізм душі й тіла, “мислячої” і “протяжної” субстанцій. Філософ зауважує, що “річ, яка мислить, – це щось тілесне, бо суб'єкти всіх актів можуть справді сприйматися як субстанції ... але ніяк не як тіла” [4, с. 126]. Основною формою руху космічної матерії, що зумовлює будову світу і походження небесних тіл, Декарт вважає вихровий рух частинок. Шлях розв'язання проблеми буття у Декарта – механістичний: людина становить своєрідну машину, афекти та пристрасті людини є наслідком впливу на розумну душу тілесних рухів, які породжують нерозумні думки та злі вчинки.

Продовжувачем раціоналізму Декарта був Барух (Бенедикт) Спіноза (1632–1677), для якого також пізнаваність світу була аксіомою, сутність людського духу – в пізнанні, а саме пізнання розумілося як таке, що спирається на існуючі в душі людини ідеї. Погляди Б. Спінози й заперечення ним вільної волі божества формувалися під впливом епохи у його послідовну антикреаціоністську позицію, запозичену в менонітів і колегіантів, що, власне, й стало відправною точкою гілозоїстичних ідей у філософії Спінози. Меноніти й колегіанти, ототожнюючи Бога з навколишньою природою й разом з тим з душею будь-якої людини, були

пантеїстами; вони не визнавали офіційної церкви, вважали церкву як посередника між Богом і людиною зайвою, оскільки тлумачення Писання доступне будь-якій людині, і пантеїстично трактований Бог живе в будь-якій душі [14, с. 26-27].

Гілозоїстичні ідеї містяться в онтологічному вченні Спінози. Онтологія філософа моністична, оскільки він вважає, що існує лише одна субстанція, і вона є причиною самої себе – так Бог повністю ототожнюється з поняттям субстанції, мислимої як всеоб’ємне буття. Людина ж є модусом лише двох пізнаваних атрибутів – протяжності й мислення [13, с. 89-90]. Саме на визнанні атрибутивності мислення, на думку І. Коникова, і ґрунтується гілозоїстичний характер учення Спінози, який матеріалістичне вирішення основного питання філософії подає мовою XVII століття так: субстанція Спінози протяжна, матеріальна, і ця матеріальна субстанція мислить, іншими словами: матерія мислить [9, с. 115–117].

Саме органістичне тлумачення світу Спінозою розцінюється багатьма дослідниками як гілозоїзм. У руслі саме органістичного підходу філософ прагнув досягнути одиничні речі, виходячи з цілісності світу, а не навпаки: ціле не розкладене на частини без залишку; ціле не механізм, а організм, тому що кожна окрема частина цілої тілесної субстанції належить до цілої субстанції й без іншої субстанції (тобто без всіх інших частин) не може існувати.

Про гілозоїзм Спінози яскраво свідчить, зокрема, формулювання його “Етики” про те, що індивідуми природи “хоча й у різних ступенях, однак все-таки одухотворені” [14, с. 414]. Душу кожної речі Спіноза називає її ідеєю. Варто підкреслити, що ці ідеї об’єктивні, тобто панпсихізм (як різновид гілозоїзму) перетворюється у Спінози в панлогізм. Раціоналізація світу, досягнута за допомогою панлогізму, знаходить у Спінози вираження в ототожненні зв’язків ідеальних, логічних і зв’язків матеріальних, речових. Спіноза це виразив так: “Порядок і зв’язок ідей ті ж, що порядок і зв’язок речей” [14, с. 121]. Таким чином, гілозоїзм Б. Спінози виявляється в тому, що він, ототожнюючи Бога з природою, розглядав мислення як особливість усєї природи, як атрибут матерії.

Пантеїстичне вчення Спінози справило могутній вплив на світоглядні орієнтири німецького поета й мислителя Йоганна Вольфганга Гете (1749–1832). Захоплення гілозоїстичними ідеями свого попередника та розмірковування про духовне і живу природу через антропологію античного мистецтва й естетичного виховання привело Й. В. Гете до ідеї наслідування природі. У зв’язку з цим мислитель, виокремлюючи три види мистецтва (просте наслідування природи, алегорії та стиль), зосереджує увагу саме на стилі, де постійно підкреслюється роль цілого та всезагального, вираженого в елементах і особливому. Першофеномен, на досягнення якого й було спрямовано природні дослідження Гете, є явищем, що втілює в собі всезагальне; він є незмінним і виражений у метаморфозах початкового типу [2, с. 14]. Так, письменник-філософ поклав початок застосуванню методів типології в морфології рослин і тварин, що об’єднують у собі всі методи аналізу й синтезу, досвіду й теорії. У живій природі, за вченням Гете, немає нічого, що б не перебувало у зв’язку з цілим, і, оскільки ядро природи міститься у людському серці, а спосіб пізнання природних явищ – це досягнення єдності гармонії людини й природи, її душі з феноменом природи, то внаслідок того, що духовне не протистоїть матерії (у природі існують лише поступові переходи), а корениться в ній у якості його потенції, то жива природа має багатобразне виявлення в усьому (в усіх природних явищах) [1, с. 64–67].

Логічно продовжуючи теорію своїх попередників про феномен природи, у XVII столітті англійські філософи Р. Кедворт і Г. Мор утверджують думку про пластичність природи – безсвідомої, безтілесної субстанції, що скеровує й організовує матерію і в такий спосіб виробляє природні явища, постаючи божественним інструментом змін. Кембриджський платонік Ральф Кедворт (1617–1688), перебуваючи під значним впливом Б. Вічкота, розробив спіритуалістичне й теологічне вчення про світ, у якому діють духовні “пластичні природи (середовища)” – безпосередні інструменти реалізації божественних цілей. Завдяки цим пластичним середовищам (plastic medium), докладно описаним у праці “Істинна інтелектуальна система універсуму”, Кедворт на основі двох принципів – атомізму й своєрідного матеріалізму (corporealism) – припускав довести існування Бога, природність моральних розходжень і справжнє існування людської волі. Попри те у “духобаченні” Кедворта мали нівелюватися три помилкових принципи фізичних систем універсуму – атеїзм, релігійний і стоїчний фаталізм. Для захисту своїх положень блискуче ерудованому Кедворту доводилося поринати в історію атомістичних та атеїстичних учень, вступаючи в полеміку з багатьма фізичними вченнями: Демокрита, Епікура, Стратона з Лампсака, стоїків і ін., антагоністичними поглядами Гоббса тощо [8, с. 14–19].

У такий спосіб реанімується платонівська ідея Світової душі, що залучила до тривалої дискусії багатьох філософів, зокрема П’єра Бейля й Ле Клерка з питання – чи призводить природа “пластичного середовища” атеїзм. Захищаючи ідеї релігійної терпимості й милосердя і божественну природу моральних розходжень, Кедворт надалі зі сторінок “Трактату про вічну й незмінну моральність” полемізує з Гоббсом, який стверджував, що природа моральних розходжень створюється державою. “Вічні й незмінні ідеї моральності” Кедворта як геометричні аксіоми закладають традицію “здорового глузду” у британській моральній філософії від Т. Ріда до Дж. Маккоша й оксфордських реалістів (Г. Ричарда, Д. Росса), проте суперечлива природа більшості з них дотепер є предметом затятих дискусій про природу етики [15].

Ще одним представником кембриджських платоніків був філософ, поет, релігійний діяч Генрі Мор (1614–1687). Захопився спочатку філософією Декарта, однак надалі піддав її критиці з позицій християнського платонізму. Природа, що складається з нескінченно малих первин-

них елементів, є результатом творчої активності Світової душі, що, своєю чергою, є інструментом Бога. Г. Мор стверджував, що людський розум здатний до об'єктивного збагнення Бога й абсолютних і універсальних законів моралі [15].

Поступово під впливом розвитку науки у філософії Нового часу утворюються проміжні між матеріалізмом та ідеалізмом світоглядні форми – деїзм, дуалізм, пантеїзм. І якщо філософи-деїсти стверджували, що Бог створив світ, і визнавали самість природи, вважаючи її другою субстанцією, то дуалісти виходили з визнання співіснування двох субстанцій – духовної та матеріальної, а в пантеїзмі ці дві субстанції виступали як щось єдине – так світ поставав водночас природою і Богом.

У Новий час на основі гносеологічного протиставлення суб'єкта й об'єкта формується натуралізм (лат. *naturalis* – природний) як філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього сущого та прагне звести суб'єкт (людину) до об'єкта (природи), пояснити людину законами і категоріями, які створені для пояснення природи (натури). У процесі свого розвитку натуралізм набував різних форм. Зокрема в Новий час під впливом розвитку механіки поширився механістичний різновид натуралізму, який намагався пояснити всі явища природи, у тому числі людину, на основі законів механіки. Натуралізм поставав у формі фізикалізму, біологізму, кібернетизму (спроба звести свідомість людини до кібернетичної машини). На шляху натуралістичного тлумачення людини нерозв'язаною стає проблема свободи, яку неможливо витлумачити в межах натуралістичного світогляду.

Механіцизм був притаманний фізиці Р. Декарта, світогляду Т. Гоббса, але особливого поширення він набув у працях французьких мислителів-матеріалістів XVIII ст. Д. Дідро, Ж. Р. Робіне, Л.-М. Дешана, П. Кабаніса, які визнавали всезагальну одухотвореність і чуттєвість матерії [15].

Так, філософ і письменник Д. Дідро (1713–1784) у філософських працях (“Лист про сліпих в науку зрячим”, “Думки про пояснення природи”, “Філософські принципи матерії і руху”), критикуючи абсолютизм, християнську релігію і церкву, відстоював матеріалістичні ідеї: атоми є носіями відчуттів, з яких виникає мислення. Із зіткнення цих атомів виникає єдина свідомість людства і Всесвіту. З'ясовуючи сутність матеріальності природи, Д. Дідро доводив, що вся матерія володіє властивостями, близькими до відчуттів, однак не приписував органічним молекулам властивості бути живими. Він висловлював думку про можливість загальної чутливості матерії, за якою не лише людина, а й тварини мають психічні функції, наділені здатністю відчуття і пам'яттю [6, с. 117].

До цієї дискусії долучився і натураліст-філософ Жан Батист Рене Робіне (1735–1820), котрий у творі “Про природу” стверджував, що вся матерія є не просто органічною, а й тваринною. Його філософські погляди сформувалися під впливом Р. Декарта, Дж. Локка, Г. Лейбніца, Е. Кондильяка, а також біологічних теорій XVII-XVIII ст. [12, с. 34]. Ж. Б. Робіне був переконаним гілозоїстом: його матеріалістичний погляд на світ поєднувався з деїзмом, а матерію він вважав одухотвореною: всі тіла природи володіють тваринними функціями – живленням, ростом, розмноженням. Розглядаючи природу як драбину (сходінки) істот, на вершині якої знаходиться людина, Робіне деякою мірою передбачив еволюційну теорію. Намагання побудувати завершену філософську систему, уможливити роздумів, використання схоластичних визначень і понять зближує Робіне з філософією XVII ст., у той же час критика філософа релігії й захист сенсуалізму були співчутливо сприйняті просвітителями (Д. Дідро та ін.), а його органістичні ідеї значно вплинули на натурфілософію Ф. Шеллінга й частково Г. Гегеля.

Близьким до спінозизму у своїх філософських поглядах, що характеризувалися раціоналістичними тенденціями, був матеріаліст Леже-Марі Дешан (1716–1774). Монах-бенедиктинець вирізнявся своєрідним трактуванням діалектичних ідей. Основним поняттям його системи було “універсальне ціле” як єдність усіх фізичних тіл, що становило надчутливу сутність і було доступне не почуттям, а лише розуму: “Я розумію під Цілим універсальне ціле, Всесвіт, матерію, світ, природу, єдине буття, що складається із багатьох окремих істот, що його утворює, існування, розглянуте у всій сукупності його відношень” [5, с. 87].

Видатний представник французького механістичного матеріалізму, лікар П'єр Кабаніс (1757–1808) працював у період Французької буржуазної революції кінця XVIII ст. і був активним її учасником. П. Кабаніс та його однодумці свого часу стояли на вершині природознавства, але не знали й не розуміли закономірностей суспільного розвитку, виявлених і осмислених пізніше. Першооснову суспільного життя вони пов'язували із запитами “природи людини”. Велика заслуга П. Кабаніса полягає у його намаганнях створити загальну матеріалістичну теорію медицини, що ґрунтувалася б на досягненнях природничих наук, довести її науковий характер. П. Кабаніс доводив, що недосконалість та невдачі медицини на певному етапі не можуть бути підставою для висновків про її безсилля: “Потреби людства породили її, час і спостереження зростили та розвинули. Вже внесено ясність у велику кількість питань, що визнавалися невирішеними. Що можна вважати відкриттям, у наслідках якого ми безпосередньо зацікавлені? Хто може сказати: розум людини дійде до певної грані, а далі не піде? Хто знає межу довершеності?” [7, с. 189].

Вияв гілозоїзму у філософствуванні все більше послаблюється, і на перший погляд здається далекою від гілозоїстичних ідей німецька класична філософія з пріоритетом проблем науковості філософії, онтології, гносеології, філософської антропології, філософії історії, філософії права, філософії релігії, етики, естетики тощо. Однак у дослідженнях окремих її представників

простежуються ідеї гілозоїстичного характеру. До таких представників належить Фрідріх Вільгельм Йозеф Шеллінг (1775–1854). Виступивши як послідовник Й. Г. Фіхте, він невдовзі долає його суб'єктивний ідеалізм, у якому об'єкту (природі) задавалося позірне, несправжнє буття, і переходить на позиції об'єктивного ідеалізму. Натурфілософія Шеллінга долає механіцизм попередніх мислителів. Він вказував на існування, крім механічних, також електричних, хімічних і органічних сил, кожній із яких притаманні свої протилежності – притягання і відштовхування, протилежні полюси тощо. У природі діє універсальний “закон полярності”, вона динамічна та єдина; вона – єдиний організм, пройнятий доцільністю, тобто не механічно-причинними, а доцільними телеологічними відношеннями [1, с. 19-20].

Концепції Шеллінга, безумовно, притаманний пантеїзм. Він прагне поєднати мотиви філософії Фіхте та Спінози. Це особливо яскраво виявилось в ідеї тотожності мислення і буття, реального й ідеального. Розум, мислення, за Шеллінгом, існують лише в бутті (реальному) і через буття. Буття, реальність є буттям розуму. Взяті окремо ні мислення, ні буття не є першоосновою сущого, нею є їх єдність, тотожність. Інакше кажучи, субстанція Шеллінга характеризується мисленням і реальністю (у Спінозі протяжністю). У голландського філософа субстанція статична, а в Шеллінга – динамічна, самотворча [10, с. 11-12].

Гілозоїзм як філософське вчення про загальну натхненність природи у XIX ст., дещо розчиняючись у розмаїтті вчень, течій, напрямів неklasичної філософії, не має чіткого окреслення у філософствуванні й суто переконаних прихильників, оскільки, як стверджує Т. Ойзерман, досягнення біології виявили неспроможність гілозоїзму та його ідей про загальну натхненність матерії [11]. Тому представники неklasичної філософії хоч і виявляли тягіння до сприйняття природи як живої істоти (А. Бергсон, В. Дільтей, Г. Зіммель, Ф. Ніцше, А. Швейцер, А. Шопенгауер), однак гілозоїстичні погляди для їхньої “філософії життя” не були властиві.

Таким чином, гілозоїстичні ідеї Нового часу відіграли особливу роль у становленні філософського пояснення світу, своєрідно вони виявившись у вченні Б. Спінози про мислення як атрибут субстанції, у філософських поглядах Й. В. Гете про духовне як потенцію матерії. Однак у XVIII ст. з розвитком науки вияв гілозоїзму послаблюється і французькі матеріалісти Д. Дідро, Д. Дешан, Ж. Робіне вже є лише його прихильниками. І все ж гілозоїзм у європейській філософії Нового часу протистояв пошукам основ психіки та свідомості в особливій надприродній, нематеріальній, духовній субстанції. Водночас він відкидав і механістичні уявлення про мертву матерію й віталістичні твердження про існування особливої життєвої сили, що визначає здатність до відчуттів у живих істот.

Так, гілозоїзм став підґрунтям для становлення еволюційних уявлень про чутливість, психіку, розум, стверджуючи для сучасної науки постулат про першопочаткову залученість психічних явищ у колообіг природи. На протязі механіцизму, характерного для метафізичного матеріалізму, гілозоїзм знімав протиставлення інертної матерії зовнішній силі, що приводить її у стан руху. У розумінні свідомості, психіки людини й тварин гілозоїзм, що приписує всієї матерії здатність відчувати, становив наївну спробу відшукати корінь психічних явищ у матеріальному світі.

Література

1. Буржуазная философия конца XVIII в. – первых двух третей XIX в. / Антология мировой философии в 4-х томах; [ред. коллегия: Н. С. Нарский и др.]. — Москва: Мысль, 1971. — Т. 3. — 760 с.
2. Гёте И.-В. Избранные философские произведения / И.-В. Гёте. — МОСКВА:Наука, 1964. — 520 с.
3. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения / Антология мировой философии в 4-х томах; [ред. коллегия: В. В. Соколов и др.]. — Москва: Мысль, 1970. — Т. 2. — 776 с.
4. Декарт Р. Метафізичні розмисли; [пер. з франц. З. Борисюк та О. Жупанського] / Рене Декарт. — К.: Юніверс, 2000. — 304 с.
5. Дешан Л.-М. Истина, или Истинная система / Леже-Мари Дешан. — Москва: Мысль, 1973. — 532 с. (Философское наследие, т. 54).
6. Дидро Д. Атеистические произведения / Денни Дидро. — Москва: Изд-во АН СССР, 1956. — 478 с. (Научно-атеистическая библиотека).
7. Кабанис П. Отношения между физической и нравственной природой человека; [пер. с фр. П. А. Бибикова] / Кабанис Пьер Жан Жорж. — Москва: Красанд, 2011. — Т. 1. — 381 с.
8. Колесник А. Ралф Кедворт: основні ідеї теорії пізнання кембриджського платоніка XVII ст. / А. Колесник // Магістерум: Історико-філософські студії НаУКМА. — Вип. 3. — К.: КП ВД “Педагогіка”, 2000. — С. 13–21.
9. Кониов И. А. Материализм Спинозы / И. Кониов // Институт философии Академии наук СССР. — Москва: Наука, 1971. — 268 с.
10. Линьков Е.С. Диалектика субъекта и объекта в философии Шеллинга / Евгений Линьков. — Ленинград: Изд-во Ленинградского университета, 1973. — 112 с.
11. Ойзерман Т. Гилозоизм / Экономико-правовая библиотека [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vuzlib.net/beta3/html/1/23666/23697>.
12. Робине Жан Батист Рене. О природе / Жан Батист Рене (Робине); [пер. П.С.Юшкевича]. — Москва: ОГИЗ ГСЭИ, 1936. — 555 с.
13. Соколов В.В. Спиноза. / В. Соколов. — Москва: Мысль, 1973. — 224 с. (Мыслители прошлого).
14. Спиноза Б. Избранные произведения в двух томах / Бенедикт Спиноза. — Москва: Государственное издательство политической литературы, 1957. — Т. 1. — 632 с.
15. Философия без границ / Электронная библиотека «Платона-Нет»; [электронный ресурс]. — Режим доступа: PlatonaNet.org.ua > load.

The article is devoted to bylozoism as an ancient doctrine of the universal spirituality of nature and the identification of its ideas in European philosophy in the XVI–XVIII centuries. The article examines the evolution of bylozoism ideas as materialistic conception of the world within natural philosophy, metaphysics and modern history pantheism.

Keywords: *bylozoism, materialistic conception of the world, metaphysics, natural philosophy, pantheism, substance.*